

SOKRATOVSKÉ PARADOXY A ICH EPISTEMOLOGICKÝ DOSAH

EUGEN ANDREANSKÝ, Inštitút filozofie a etiky FF PU, Prešov

ANDREANSKÝ, E.: Socratic Paradoxes and Their Epistemological Import
FILOZOFIA 63, 2008, No 1, p. 39

The paper offers an analysis of the forms of the Socratic paradoxes as well as their importance for the epistemological inquiries. In the author's view there are various kinds of paradoxes. A special attention is paid to the Meno paradox from Plato's *Meno*. In dealing with paradoxes there are three possible strategies: their critical overcoming, their demythologization or their acceptance. The author gives the descriptions of all of these strategies, reminding us that each of them put the stress on a specific epistemological problem, whereby they are completing each other.

Keywords: Socratic Paradoxes – Meno paradox – Epistemology

V súvislosti s Platónovým chápaním Sokratovho filozofického pôsobenia možno zachytiť celú sériu paradoxov, resp. zdanlivých paradoxov, ktoré podnietili skúmania najmä v oblasti epistemológie a etiky. V tejto štúdií sa podrobnejšie zameriame na známe paradoxy v Platónovom dialógu *Menón* s vedomím, že ich výskyt môžeme dokumentovať aj v iných prácach.

Pod sokratovskými paradoxmi nebudeme chápať len Sokratove paradoxy, ale aj širší kontext, v ktorom sa nachádza napr. aj Menónov paradox, resp. v ktorom sa tiež objavuje paradoxnosť nefixovaná priamo na explicitné tvrdenia v Platónových dialógoch, ale najviac sa skôr v pozadí Sokratovho filozofického pôsobenia. V tomto zmysle je naše chápanie paradoxu oproti štandardnému vymedzeniu o čosi širšie. V inom zmysle, vzťahujúcom sa na sokratovské skúmania, však často používané určenie paradox zužuje, keďže neberie do úvahy všetko, čo sa vyhlasuje za sokratovský paradox. V prípade mnohých tvrdení pripisovaných Sokratovi je sporné, či ide o „tvrdý“ logický paradox, alebo skôr („len“) o rozpor s väčšinovou mienkou alebo s očakávaniami *common sence* (tak, ako je to etymologicky dané vo výraze *παράδοξος*). Koniec koncov, samotné slovníkové vymedzenie paradoxu často pripúšťa istú nejednoznačnosť, až flexibilitu. Typickým viacvýznamovým opisom paradoxov je nasledovná charakteristika: „1. ... nedôveryhodné, prekvapujúce tvrdenie, názor; taktiež uvažovanie vedúce k takým záverom; ... 2. v Aristotelovom chápaní – tvrdenie, názor, ktorý sa nezhoduje s názorom danej skupiny ľudí (napr. verejnosti prítomnej pri diskusii)...; 3. antinómia...“ ([20], 222). Prvý, a predovšetkým druhý z významov je zaťažený silným relativizmom, lebo to, čo môže byť paradoxné (prekvapujúce, neakceptovateľné atď.) pre jednu skupinu ľudí, nemusí byť paradoxné pre inú skupinu. Nepomáha pritom ani odvolanie sa na názor štatistickej väčšiny. Pri treťom význame máme väčšinou do činenia s dvojicou navzájom sporných (protirečivých) tvrdení, ku ktorým je v oboch alternatívnych prípadoch možné dospieť v súlade s pravidlami platného usudzovania. Často je hodnota každého z tvrdení intuitívne prijateľná v rovnakej miere, bez výraznejších preferencií. V ďalšom texte si budeme viac všímať práve antino-

mické, dichotomické vlastnosti paradoxov, nie ich prekvapivosť alebo iné subjektívne určené charakteristiky. Zároveň treba podotknúť, že v tejto štúdií neuvažujeme o etických aspektoch sokratovských paradoxov či „paradoxov“ (k tomu pozri napr. [1]; [2]). Zvýraznené budú skôr epistemické, prípadne sémantické aspekty problému.

U autorov s blízkym vzťahom k logike a k filozofickej analýze sa možno stretnúť s rôznymi klasifikáciami paradoxov. Za štandardnú môžeme považovať dnes Quinovú typológiu, ktorej rozvinutie zároveň ukazuje, že paradoxy nemusia byť neriešiteľnými dilemami. Quine rozdelil paradoxy do troch skupín: 1. *veridikálne paradoxy*, ktoré navodzujú absurdné závery, tie sa však dôkazom dajú overiť ako pravdivé; 2. *falzidikálne paradoxy*, produkujúce závery, ktoré nielenže sa zdajú byť, ale naozaj aj sú nepravdivé, pričom obsahujú nejakú chybu v dokazovaní (rozdiel medzi nesprávnymi úsudkami vo všeobecnosti (fallaciami) a falzidikálnymi paradoxmi spočíva v tom, že tie prvé nemusia viesť ku skutočne nepravdivým tvrdeniam); a napokon 3. *antinómie*, ktoré nepatria ani do jednej z dvoch predošlých skupín a ktoré dospievajú k protirečivému záveru správnym uplatnením prijatých spôsobov usudzovania. Ako triviálny príklad veridikálneho paradoxu môžeme uviesť prípad človeka, ktorý má dvadsaťjeden rokov, pričom absolvoval len päť svojich narodenín (keďže sa narodil 29. februára v prestupnom roku; na prvý pohľad však disproporcía medzi počtom rokov a počtom narodenín môže vyzerat' paradoxne, absurdne). Medzi falzidikálne paradoxy môžeme zaradiť Zenónove paradoxy (napr. v prípade *Achilla a korytnačky* sa chyba ukazuje v predpoklade, že suma nekonečného počtu časových intervalov dáva dohromady časovú nekonečnosť) alebo kváziplatné dôkazy typu dôkazu tvrdenia, že $1=2$. Antinómiou je napríklad známy Grellingov (resp. Grellingov-Nelsonov) paradox, ktorý je sémantickým sebareferenčným paradoxom. Grellingov paradox, postavený na rozlíšení medzi autologickými (sebaopisujúcimi sa) a heterologickými slovami, resp. adjektívami, vedie k protirečivosti. (Ak slovo „štvorslabičné“ opisuje samo seba, tak je autologické; ak slovo „päťslabičné“ neopisuje samo seba (ak je heterologické), je slovo „heterologické“ autologické, alebo heterologické?) Na tomto princípe sú postavené aj Russellove paradoxy ako na abstraktnej úrovni formulovaný paradox množiny, ktorá je množinou množín, ktoré nie sú prvkom samých seba. Pri tom iný známy Russellov paradox holiča, ktorý holí všetkých, čo sa neholia sami, môžeme za uvedených podmienok považovať za veridikálny argument: nepriamo totiž vedie k pravdivému tvrdeniu, že takýto holič neexistuje, a to je jadrom aj ďalších argumentov *ad absurdum* ([16], 2).

Typologický rozdiel medzi veridikálnymi a falzidikálnymi paradoxmi je podstatne menší ako rozdiel medzi nimi dvoma na jednej strane a antinómiami na strane druhej. Ak by sme napríklad hypoteticky upravili Zenónove alebo iné falzidikálne argumenty tak, aby neobsahovali chybný predpoklad alebo postup, smerovali by k pravdivým tvrdeniam. No nezmenilo by sa nič na samotnom princípe: v prípade veridikálnych, ako aj falzidikálnych argumentov možno identifikovať určitú pravdivostnú hodnotu (buď pravdivosť, alebo nepravdivosť).

Zdá sa, že kým veridikálne a falzidikálne paradoxy mali istý vplyv na rozvoj filozofie a vedy (uved'me aspoň Aristotela), riešenie antinómii rezultovalo do veľmi dôležitých objavov v oblasti logiky a matematiky, takže ich teoretická hodnota – v spojení s tvrdošijnosťou, s akou odolávajú pojmovému uchopeniu – je pravdepodobne ešte vyššia (Russell, Tarski a pod.).

Vo všeobecnosti môže byť tvorba paradoxných výpovedí motivovaná rôznymi dôvodmi, pričom medzi tie hlavné patrí potvrdenie, prípadne nasledovné zavrnutie skepticizmu, vyznačenie hraníc racionálneho skúmania (Kant a i.), ako aj dialektické uchopenie základov poznania. Na výskyt paradoxu vo výpovedi, v sérii tvrdení alebo v celej konceptuálnej sústave teda možno reagovať viacerými spôsobmi. Prirodzene, každý z týchto spôsobov vyrastá z iného pozadia a preferuje iné dôsledky. Jedna, ale nie jediná, cesta je poukázaním na to, že vlastne o žiaden paradox nejde. Preklenutie paradoxu v takomto prípade zväčša spočíva v sémantickom rozbere a v analýze posunu významu v sporných kontextoch. V prípade antinómií ide navyše o otázku, či ich principiálne možno transformovať do podoby quinovských veridikálnych alebo falzidikálnych paradoxov a následne dokázať konkrétnu pravdivosť, resp. nepravdivosť tvrdení, ktoré vykazujú prvky paradoxnosti či absurdnosti. Ak by sa ukázalo, že medzi typmi paradoxov nie sú pevné hranice, malo by to značný vplyv na štatút a riešiteľnosť paradoxov. V tomto smere bol aj Quine veľmi opatrným optimistom: „Veridikálny paradox skrýva prekvapenie, ale toto prekvapenie sa samo rýchlo rozplynie, keď premyslíme dôkaz. Falzidikálny paradox ukrýva prekvapenie, ktoré však vyzerá len ako falošný poplach, ak rozlúštíme príslušnú chybu v usudzovaní. Antinómia však ukrýva prekvapenie, s ktorým sa nemožno vyrovnat' inak ako zavrnutím časti našej konceptuálnej tradície“ ([16], 11). Je jasné, že účinok antinómií na danú konceptuálnu sústavu je najničivejší spomedzi všetkých identifikovateľných paradoxov. No nie vždy je jasné, k čomu presne má viesť protirečivosť zahrnutá v antinómiách, preto je proces hľadania riešenia pomerne náročný a jeho výsledok nie vždy všeobecne intuitívne prijateľný (aj riešeniam, akými boli Russellova teória typov alebo Tarského hierarchické oddelenie objektového jazyka od metajazyka, boli vyčítané nedostatky týkajúce sa takpovediac filozofického zakotvenia, pričom sa považovali viac za technické, formálne riešenia, nie za „skutočné“ odstránenie paradoxu raz a navždy).

Najčastejšie sa so Sokratovým menom spájajú, resp. jemu či jeho spoludiskutérom sú pripisované nasledovné paradoxy, pričom viaceré vychádzajú z rovnakého základu. Uvedme ich bez nároku úplnosť:

- Nikto nekoná zle úmyselne (*Protagoras, Gorgias, Timaios*).
- Len dobrý človek je šťastný (*Gorgias*).
- Je lepšie trpieť zlo, než činiť zlo (*Gorgias*).
- Zdatnosť je vedenie (*Protagoras*).
- Zdatnosti sa nemožno naučiť (*Menón*, „Menónov“ paradox).
- Sokratova *docta ignorantia* (*Obrana, Charmides, Euthyfrón* a i.).

Prirodzene, paradoxy zvyčajne nie sú „konečnou stanicou“ skúmania a celkom prirodzene navodzujú pocit, že s nimi treba „niečo“ robiť. Ich riešenie môže byť len riešením *ad hoc*, ale, čo je dôležitejšie, viackrát sa stalo základom rozvinutia teórie s pomerne širokým záberom. Za zmienku stojí okrem slávnej Platónovej teórie poznania na základe rozpamätávania (v dialógu *Menón*) napríklad aj Tarského inšpirácia antinómiou luhára a inými antinómiami pri formulovaní základov modernej logickej sémantiky. V ďalšom texte opíšeme tri hlavné stratégie, ktoré sa líšia základným postojom k štatútu a významu paradoxov. Treba však pripomenúť, že hranica medzi druhou a treťou stratégiou zrejme nie je určená jednoznačne, ide skôr o plynulý, asymptotický prechod.

1. Kritické prekonávanie paradoxov. Paradoxy sa väčšinou chápu negatívne, ako príťaž, ktorej je vhodné a nevyhnutné sa zbaviť, resp. ako prekážka, ktorú treba prekročiť. Ak sa paradoxy nemajú stať len materiálom sofisticky mienených úskokov, treba sa nimi seriózne zaoberať, a predovšetkým ich prekonávať. Toto stanovisko je leitmotívom prístupu, ktorý je napokon príznačný aj pre Platóna, ako aj pre mnohých iných, ktorí sa usilovali položiť základy poznania vo filozofii. Po kritickom preskúmaní sa tak pôvodný paradox stráca alebo sa považuje len za zdanlivý.

Pripomeňme si Platónovo postulovanie Menónovho paradoxu: „*Men.* A jakým spôsobom budeš hľadať, Sókrate, to, o čem vôbec nevíš, čo to je? Kterou věc z těch, které neznáš, uděláš předmětem svého hledání? Nebo i kdybys nakrásně na ni připadl, jak budeš vědět, že to je to, co jsi neznal? *Sókr.* Rozumím, co chceš říci, Menóne. Vidíš, s jakou to přicházíš eristickou myšlenkou, že prý člověku nelze hledat ani co zná ani co nezná? Vždyť by nehledal ani co zná – neboť to zná, a takovému není třeba hledání – ani co nezná – vždyť ani nezná, co by hledal“ (*Menón*, 80d-e; [12], 86 – 87).

V prípade Menónovho paradoxu (sokratovského paradoxu iniciovaného Menónovou replikou) máme vlastne do činenia s jeho dvoma navzájom spojenými časťami:

1. *Paradox skúmania:* Ako niekto môže skúmať to, čo nevie, resp. ako sa môže niekto zaoberať hľadaním niečoho, o čom nevie?

2. *Paradox objavy:* Ako môže niekto vedieť, že objavil to, čo hľadal, ak to nevedel už predtým? Na základe čoho konfrontoval svoj objav s tým, čo malo byť objavené?

To, že Platón bral odpovede na tieto otázky veľmi vážne, je jasné z ďalšieho priebehu dialógu, kde si vypomáha epizódou s otrokom a kde vykresľuje svoju teóriu poznania, s ktorou súvisí aj charakteristika procesu učenia a vyučovania, stelesnená napokon v samotnom Sokratovi ako učiteľovi. Nebudeme sa na tomto mieste venovať Platónovej „pozitívnej“ časti dialógu *Menón*, zahrnutej konkrétne v Sokratových replikách; naznačíme ďalšie spôsoby prekonania paradoxu. Prísne vzaté, aj u samotného Platóna niektorí autori nachádzajú alternatívne odpovede na otázku (alternatívne vzhľadom na teóriu *anamnésis*), ako môže dialektický prístup vyústiť do poznania. Tieto riešenia prekračujú explicitne formulovanú teóriu alebo majú podobu praktických argumentov, motivovaných rozvíjaním mravného učenia. Ukazuje sa tu dokonca paralela medzi Kantovými a Jamesovými praktickými, resp. mravnými dôvodmi na vieru v boha a Sokratovým prístupom, podľa ktorého sme z mravného hľadiska povinní veriť, že dialektickým spôsobom dospejeme k poznaniu, bez ohľadu na to, či sme, alebo nie sme schopní vysvetliť, ako k tomu vlastne dochádza ([7], 1).

Za povšimnutie v tejto súvislosti stojí fakt, že Platón sa v otázke poznania považuje za pôvodcu nativizmu. Napriek mnohým výhradám a peripetiám sa tento prístup stále objavuje a obhajuje, navyše s mohutnou podporou kognitívnych vied. Nativistické riešenia, ktoré produkuje chomskyovsko-fodorovská tradícia, sú priamou odpoveďou na epistemické paradoxy a budeme im ešte venovať pozornosť.

Menónov paradox (nemožnosti poznávania ako skúmania a objavovania) zaujal filozofov, ktorí kriticky narážali na obmedzenosť racionálneho uchopenia poznania. Za zmienku stojí napríklad Michael Polanyi, ktorému celý problém zdanlivej nemožnosti poznania dobre zapadol do jeho teórie tichého poznania, t. j. poznania, ktoré si môžeme istým spôsobom uvedomovať, ale samo osebe nie je explicitné, nie je vzhľadom na svoju povahu vyjadriteľné a rekonštruovateľné v jazyku. Tiché poznanie pôsobí, dá sa priblížiť

funkcionálne, operacionalisticky, ale mechanizmus jeho fungovania nemožno presne opísať.

Polanyi sa na Platónov dialóg priamo odvoláva, dokonca zvlášť formuluje, resp. reformuluje paradox, aby následne ukázal, kde by mohlo byť východisko: „... hľadať riešenie problému je absurdné; lebo buď viete, čo hľadáte, takže tu nie je žiaden problém, alebo neviete, čo hľadáte, takže nemôžete očakávať, že niečo nájdete“ ([14], 22). Proti takto postavenej dileme možno, samozrejme, formulovať výhrady. Napr. M. Bradie kritizuje prvú časť alternatívy, totiž, že ak vieme, čo hľadáme, tak nejestvuje žiaden problém a nie je dôvod hľadané poznávať. Odvoláva sa pritom na často uvádzaný príklad možného vyvrátenia tzv. Goldbachovej hypotézy: Každé párne číslo je súčtom dvoch prvočísel. Matematik v tomto prípade presne a jasne vie, čo hľadá (hľadá protipríklad, t. j. párne číslo, ktoré nie je súčtom dvoch prvočísel), ale to neznamená, že tu nevzniká problém a že ďalšie skúmanie je zastavené ([3], 203; [19], 149 – 150). Tým je oslabené Polanyiho riešenie, lebo ním vyjadrený paradox stráca na sile a nevynucuje si práve Polanyiho prístup ako jediný. V jeho pozadí totiž stojí názor, ktorý je pre Polanyiho zvlášť dôležitý a ktorý súvisí aj s celkovou analýzou Platónovej teórie poznania. Podľa tohto názoru nie všetko, čo vieme, dokážeme vysloviť, explikovať, vyjadriť, verbalizovať. „*Menón* napokon ukazuje, že ak je každé poznanie explicitné, t. j. ak ho možno jasne vyjadriť, tak nemôžeme problém poznávať alebo hľadať jeho riešenie. A *Menón* ukazuje aj to, že ak problémy predsa len existujú a ak ich riešením dochádza k objavom, tak dokážeme poznávať veci, a to veľmi dôležité veci, ktoré nedokážeme vysloviť“ [19]. Polanyiho argument je teda takisto argumentom ad absurdum a jeho záverom je možnosť tichého poznania (prirodzene, nepomáha si len odvolávaním sa na Menóna, nie je to jediný základ jeho argumentácie). V každom prípade, Polanyi spomína prípady „logickej medzery“, ktorá sa rozprestiera medzi formalizovateľným poznaním a výsledným novým pohľadom, resp. názorom. Táto medzera nemôže byť vyplnená či prekročená tým, že budeme postupovať podľa explicitných pravidiel. Prichádza tak na rad tzv. tichá integrácia, resp. istá podoba intuitívneho vhľadu, spájajúceho hlavné a vedľajšie elementy poznania. Preto môže koherentnosť pri hľadaní riešenia problémov narastať, preto „dokážeme smerovať k vedeckým objavom bez toho, aby sme vedeli, čo hľadáme; postupnosť prehľbujúcej sa koherencie nám totiž hovorí, kde máme začať a ktorou cestou sa vydať, a nakoniec nás privedie k bodu, kde sa môžeme zastaviť a ohlásiť víťazstvo“ ([14], 116).

Polanyiho prekonanie paradoxu poznania spočíva v kritickej analýze termínu „poznat“ a v jeho náležitom prispôbení. Ak sa neobmedzíme na diskurzívne (či dokonca len propozíčné) poznanie, pôsobnosť paradoxu sa stráca. Pochybnosti však vyvoláva nielen Polanyiho interpretácia paradoxu, ale aj jeho pomerne voľné narábanie s charakteristikou poznania. Tak či onak, aj Platón, aj Polanyi vykresľujú paradox, čím smerujú k odhalienu predpokladov poznávania, nech už ide o vrozenosť a anamnézis, alebo o implicitnú integratívnu schopnosť.¹ S Menónovým paradoxom sa tu narába ako s veridikálnym argumentom, ktorý má nepriamo, cez načrtnutie absurdných dôsledkov,

¹ Na podobnú kognitívnu potencialitu narážali filozofi už pomerne dávno. Uvádza sa, že Tomáš Akvinský vo svojich *Komentároch k Aristotelovým Druhým Analytikám* upozornil, že ešte pred vytvorením úsudku (indukcie alebo sylogizmu), ktorý vedie k poznaniu záveru, je tento záver už nejakým spôsobom známy, a zároveň istým spôsobom neznámy ([11], 11).

smerovať k potvrdeniu pravdivosti istej teórie. To je jadrom aj moderných nativistických prístupov.

Polanyiho postup ukazuje aj legitímny manéver, vymedzenie druhov poznania (propozičného a operacionalistického, príp. iného), čo je v sokratovskom prípade úzko prepojené s pôvodným chápaním termínu *ἐπιστήμη*. Prostredníctvom interpretácie významových odtienkov tohto slova sa dajú sokratovské paradoxy zmäkčiť alebo celkom preklenúť. Ak si napríklad zoberieme paradox, podľa ktorého je zdatnosť (cnosť) vedením (*epistémé*), jeho paradoxnosť sa obmedzí tým, že sa do významu „vedenia“ zahrnú rozmanito motivované etymologické zložky: „poznať“, „vedieť“, „dokázať“ (v zmysle „byť schopný“), či dokonca „postaviť sa zoči-voči“, resp. „čeliť“; to sa už však skutočne dotýka chápania zdatnosti, ba dokonca s ňou splýva. Je otázne, či sa pri sokratovskom chápaní poznania dajú od seba tieto zložky oddeliť bez toho, aby sa to adekvátne odrazilo na probléme sokratovských paradoxov. Pri takejto interpretácii teda máme do činenia ako s teoretickou, abstraktnou stránkou poznania, spočívajúcou v nazeraní, tak aj s jeho činnosťou, aktívnou, praktickou stránkou, spočívajúcou v realizácii schopnosti, v konaní. Zdanlivý pojmový rozpor (teoretické poznanie verzus praktická zdatnosť) je vyriešený už vopred: Ak „zdatnosť“ pri vymedzení „vedenia“ priamo subsumujeme pod túto zložku, tvrdenie „Zdatnosť je vedenie“ (alebo „Vedenie je zdatnosť“) takmer pripomína analyticky pravdivý výrok. Za týchto okolností by sa už teda paradox nezjavoval, resp. by stratil na sile. „Správna charakteristika výpovede ‚Zdatnosť je vedenie‘ znie takto: ‚Vedieť, ako byť zdatný, a zároveň vedieť, čo je to zdatnosť, znamená byť zdatný.‘“ Priorita sa nepripisuje ani „poznaniu, ako“, ani „poznaniu, že“; obidva jeho druhy sú časťami toho istého procesu a v Sokratovom uvažovaní sa navzájom implikujú; v skutočnosti sú takmer nerozlíšiteľné“ ([1], 259).

Aj moderné nativistické teórie sa s paradoxmi (konkrétne s Menónovým paradoxom) vyrovnávajú na základe rozlíšenia zložiek poznania, presnejšie prostredníctvom vymedzenia jeho vrodenej charakteristiky. Platónov dialóg *Menón* je obzvlášť zaujímavý, keďže súvisí s problémom samotnej možnosti nadobúdania poznania v procese učenia. V podobnom duchu sa nesie napr. aj Chomského skúmanie vrodenej dispozície pri osvojovaní si jazyka, pri nadobúdaní jazykovej kompetencie, resp. v prípade generatívnej schopnosti jazyka. Problém zaodetý do formy paradoxu a nastolený v dialógu medzi Menónom a Sokratom tak bezpochyby pôsobil a pôsobí inšpirujúco. Spoločným bodom nativistických riešení a Polanyiho teórie tichého poznania je to, že zdroje poznania hľadajú v interných kvalitách ľudskej mysle, ktoré nie je možné charakterizovať takým istým spôsobom ako explicitné typy poznania. Otázka *Čo vlastne znamená vedieť?*, na ktorej stojí a padá prekonanie paradoxu poznávania, sa rozdeľuje na sériu problémov, ktorých dominantou je rozlíšenie medzi tým, čo pôsobí „tu vo vnútri“, a tým, čo sa manifestuje „tam navonok“. V tomto zmysle sú tiché poznanie, hĺbková štruktúra (Chomsky) či mentálničina (Fodor) takpovediac na jednej lodi.

Keď sa na Menónov paradox pozrieme z hľadiska prívržencov Chomského lingvistiky, možno ho pretransformovať na špecifický typ epistemologického problému súvisiaceho s osvojovaním si gramatiky jazyka. Kľúčom k riešeniu je v tomto prípade súbor vrodenej poznania, t. j. *univerzálna gramatika*, ktorej pôsobením možno vysvetliť fakt, že ľudia dokážu poznávať veci týkajúce sa fungovania ich jazyka, ktoré sú

evidentne mimo dosahu ich skúsenosti, t. j. mimo skúsenosti, ktorú nadobudli, resp. vôbec môžu nadobudnúť. Princípy kognitívnej výbavy univerzálnej gramatiky však nie sú inkorporované rigidne, v hotovej a úplnej podobe, ale pripúšťajú modifikácie v závislosti od nastaviteľnosti parametrov. Parametre samotné zohrávajú rolu podobnú role voľných premenných vo výrokovvej forme. Ich konkrétna hodnota sa ukáže v súčinnosti s empiriou, ale možný rozsah hodnôt je obmedzený a daný vopred. Nadobúdanie jazyka je tak nastavovaním parametrov na ich výsledné hodnoty. Otázka, ako presne prebieha proces nastavovania parametrov a ktorý model vysvetlenia tohto procesu je najpresnejší a najvýstižnejší, je predmetom diskusie, ktorá ešte nebola ukončená. Keďže však identifikácia parametrov, ich funkcia a nastavenie sú otázkou teoretického uchopenia, paradox poznania nadobúda špeciálnu podobu. Ako môže niekto, kto nevie, na aké teoretické pozadie sa viažu parametre univerzálnej gramatiky, mať tieto parametre nastavené správne, a to aj v konfrontácii s novým empirickým materiálom (nejakou podobou jazykového výrazu)? Ako napríklad niekto, kto nevie o podstatnej previazanosti problematiky udeľovania prízvuku s rozvinutou typológiou slabík (nemusí vedieť nič o slabikách), vôbec môže adekvátne určovať pozíciu daného prízvuku (na prvej, poslednej alebo iných slabikách v závislosti od typu jazyka)? Na to existuje v rámci lingvistiky a kognitívnych vied viacero konkurujúcich si odpovedí, ktoré transformovaný Menónov paradox prekonávajú. V jednej z nich autori Dresher a Kaye navrhujú model učiaceho sa na základe vodidiel (*a cue-based learner*). Stručne povedané, ide o nasledujúce využitie teórie univerzálnej gramatiky: „Univerzálna gramatika asociuje každý parameter s *vodidlom*, s niečím spomedzi údajov, čo učiacemu sa signalizuje, ako má byť daný parameter nastavený. Vodidlom by mal byť vzor, ktorý učiaci sa musí vyhľadať, alebo jednoducho prítomnosť nejakého prvku v osobitnom kontexte“ ([4], 17). Nastavovanie parametrov na základe týchto vodidiel vytvára usporiadanú množinu univerzálnej gramatiky, ktorá určuje celú dráhu učenia sa jazyka, pričom nastavovanie parametrov v neskoršej fáze je závislé od vodidiel v predchádzajúcich fázach. Zaujímavá je pritom globálna charakteristika tohto modelu: „Podobne ako Menónov mladý otrok aj my postupne dospievame k riešeniu hádanky, ktorou je náš rodný jazyk, a to systematickým napredovaním, odpovedaním na sériu otázok, ktoré nám kladie náš vnútorný Sokrates“ ([4], 26).² Práve takto teda môžeme hľadať to, čo poznáme, i to, čo nepoznáme, a takisto môžeme vedieť aj nevedieť, že sme to našli. Prirodzene, znova platí, že konkrétny druh poznania a vedenia je v istých ohľadoch v každej z naznačených dvojíc iný. Samozrejme, existujú aj ďalšie verzie teórií vrodennosti. Krajným nativistickým riešením je Fodorovo postulovanie jazyka myslenia (mentálčiny), ktoré úzko súvisí s reprezentacionalistickou teóriou mysle ([5]; [9]).

2. Demytologizácia paradoxov. Ďalšou z možností, ako sa vyrovnat' s paradoxmi všeobecne, sokratovské nevynímajúc, je wittgensteinovská cesta. Tá je spojená so zásad-

² Predstavitelia kognitívnych vied, ako aj iní bádatelia pripúšťajú, že dialóg *Menón* predstavuje *locus classicus* zdôvodnenia nativizmu, hoci didaktický rozhovor Sokrata s otrokom nepovažujú za veľmi úspešné zdôvodnenie (napriek proklamáciám totiž obsahuje sugestívne prezentované informácie, ku ktorým sa mal pôvodne otrok dopracovať sám). Moment sokratovského paradoxu, ba až irónie spočíva v tom, že práve Sokratov výstup je žiarivým príkladom učiteľského majstrovstva, bez ohľadu na to, či sa Sokrates vyhlásil, alebo nevyhlásil za učiteľa, resp. či sa prikláňal, alebo neprikláňal k podobe učenia, ktoré neponúka hotové produkty v podobe poznatkov, ale len isté kritické návrhy ([18], 141 – 146).

nou kritikou fundacionalizmu v poznaní, pre ktorý je neprijateľná kontradikcia v sústave axióm, premís, resp. základných výpovedí. Odpor k inkonzistentnosti je však príznačný pre celú tradíciu epistemológie a logiky a okrem fundacionalizmu je ňou rovnako (ak nie dokonca väčšmi) preniknutý aj koherentizmus. Z pohľadu fundacionalistických teórií je spor v základných tvrdeniach likvidačný pre celú teóriu, keďže podľa formálne platných logických pravidiel a zákonov (zákon Dunsca Scota a pod.) možno zo sporu odvodiť ľubovoľný výrok. To diskvalifikuje celú sústavu, keďže nedokáže rozlíšiť medzi pravdivými a nepravdivými prvkami. Koherenčné teórie podobným spôsobom vystríhajú pred sporom, t. j. pred nekonzistentnosťou (nekoherentnosťou): Bez ohľadu na to, že ani jedno z tvrdení nemá v teórii a priori výsadné, fundamentálne postavenie, spor medzi tvrdeniami znamená, že sa v teórii určite nachádzajú nepravdivé tvrdenia, čo je neakceptovateľný jav a z kognitívneho hľadiska sa s tým sotva možno uspokojiť.

Wittgensteinovský motív rozvíjania filozofie nevytvára z paradoxov strašiaka, z vyslovene negatívneho svetla ich dostáva skôr do neutrálnej pozície. Wittgensteina zvlášť zaujímali paradoxy objavujúce sa pri objasňovaní základov matematiky ([21]; [22]). Naráža na ne pri skúmaní skrytého sporu, vyskytujúceho sa v prostredí matematiky, ktorý by podľa všeobecne rozšírenej mienky mal spôsobiť logickú katastrofu a z takto napadnutého systému urobiť systém úplne bezcenný. Skryté kontradikcie sa od nezámerných alebo jednoducho „lajdácky“ prehliadnutých kontradikcií líšia tým, že nie sú výsledkom použitia zavedenej metódy alebo odvodenia z množiny stanovených pravidiel, ale sú do systému vnášané ako nové konštrukcie pôvodne nepredvídateľného druhu. Ako príklad môže poslúžiť Russellovo slávne odhalenie sporu vo Fregeho kalkule. Prísne vzaté, Russell spor vo Fregeho logickom systéme priamo neodhalil, len našiel spôsob jeho konštrukcie, aby celý systém mohol modifikovať. Podľa Wittgensteina však jeho spôsob modifikácie nie sme povinní akceptovať ([6], 330).

Ak už skrytý spor vypláva na povrch, je dôležité zachovať rozvahu a nevyliatť s vaničkou aj dieťa. Wittgenstein pripomína: „Niekoľko by mohol povedať: ‚Prítomnosť kontradikcie v systéme, podobne ako prítomnosť vírusu v inak zdravom tele, ukazuje, že celý systém alebo celé telo sú choré‘. Nič také. Kontradikcia dokonca ani nič nefalifikuje. Nech si žije. Nevstupujme do nej“ ([22], 130). Paradox z pohľadu pojmového prostredia jazykových hier je niečo ako absencia alebo neúspešná imitácia ťahu v hre; ako keď potiahneme šachovou figúrkou istým smerom, ale hneď ju vrátime na pôvodné políčko. Paradoxes sú škodlivé len do takej miery, do akej sme ochotní si to pripustiť. Nemusia znehodnotiť všetko to, čo sme vykonali pred ich objavením. Problém predstavujú len vtedy, keď zabráňujú aplikácii daného kalkulu, inak sa javia skôr ako pseudoproblémy.

3. Potvrdzovanie paradoxov. Treťou, poslednou možnosťou, resp. skupinou možností je prijatie paradoxu, jeho legitimovanie alebo poukázanie na jeho relatívnu neškodnosť, ba dokonca prospešnosť. Mnohé z týchto postupov vychádzajú z dialektickej tradície filozofického uvažovania počínajúcej Hérakleitom. Neznamená to však, že boli pochované na pomyselných historických skládke myšlienok. Súčasné podporné hlasy prichádzajú z tak trochu nečakanej strany, totiž zo strany logiky, presnejšie, z istého okruhu neklasických, tzv. „deviantných“ logík. Rozvoľnenie stabilných princípov klasickej logiky okrem problémov viachodnotovosti, platnosti niektorých logických zákonov či intuitívnosti dokazovacích postupov zasiahlo napokon aj pozíciu logického sporu. Pravda,

v danom prípade nejde ani tak o jeho popretie, skôr o jeho modifikáciu, revíziu, o ohraničenie jeho pôsobnosti. V prípade Menónovho paradoxu nie je aplikácia nástrojov parakonzistentnej logiky bezproblémová a zrejme nie je ani všeobecne akceptovateľná. V parakonzistentnom uvažovaní sa však často ako najpohodlnejšie javí jeho využitie v oblasti epistemológie.

Pre prívržencov para(ne)konzistentného uvažovania je príznačné faktické rozšírenie Quinovej klasifikácie paradoxov o nový moment. Zjednodušene by sme mohli hovoriť o *dialetheických* paradoxoch, ktoré predstavujú zvláštny pendant antinómií (hlavným propagátorom pojmoslovía odvíjajúceho sa od výrazu „dialetheia“ je Graham Priest). Dialetheia (chápaná ako paradox) predstavuje tvrdenie, ktoré je zároveň pravdivé aj nepravdivé. G. Priest nazval termínom *dialetheia* tzv. pravdivú kontradikciu, resp. výrok, ktorý je pravdivý vtedy a len vtedy, ak je pravdivá aj jeho negácia. Logika, ktorá takéto formuly akceptuje, sa nazýva *dialetheická logika*. Azda najproblematickejším sa tu ukazuje pokus uznať niektoré kontradiktórické výroky za (doslovne) pravdivé.

Kým v prípade antinómií sa skôr zdráhame pravdivostnú hodnotu priradiť, v prípade dialethei musia priaznivci parakonzistentnosti zdôvodniť markantné porušenie základných princípov klasickej logiky, medzi ktorými majú hlavné slovo princíp jednoznačnosti priradenia pravdivostnej hodnoty výroku, ako aj zákon negovania sporu. Bremeno dôkazu leží na pleciach „liberálnejšie“ orientovaných neklasických logikov. Tí by mali naznačiť výhody takéhoto radikálneho rozchodu so západnou logickou a epistemologickou tradíciou. Nekonzistentnosť v predpokladoch sa všeobecne považuje za príčinu tzv. triviálnosti systému. Ide o to, že spor v nejakom predpoklade, resp. medzi dvoma predpokladmi spôsobuje, že v danom systéme je odvoditeľné čokoľvek (ide tu o pravidlo *ex contradictione quodlibet*) a že vyplývanie ľubovoľnej formy z nekonzistentných (kontradiktórických) predpokladov je takpovediac explozívne. Triviálny a explozívny systém, v ktorom sú odvoditeľné všetky (t. j. aj navzájom protirečivé) výroky, je z teoretického i praktického hľadiska sotva prijateľný a z kognitívneho hľadiska nám neumožňuje budovať vierohodný systém poznania. No ak z nejakého dôvodu považujeme za nevyhnutné počítať s nekonzistentnými predpokladmi, a zároveň sa chceme vyhnúť triviálnosti, môžeme sa uchýliť k takým logickým manévrom, ktoré nám nedovolia zo sporu odvodiť nijaké tvrdenie a ktoré nepracujú s explozívnym typom logického vyplývania. A práve túto alternatívu ponúkajú parakonzistentné logiky. Dôležité (ak nie najdôležitejšie) je aj strategické hľadisko, t. j. otázka, aké dôvody by nás mali viesť ku konštruovaniu síce nekonzistentných, ale zároveň netriviálnych systémov.

Typickým príkladom parakonzistentného uvažovania s výrazným, až provokatívnym filozofickým pozadím a zároveň s podrobným uchopením problému paradoxov je teória G. Priestu, aj keď nie vždy konvenuje hlavnému prúdu parakonzistentných logík (reprezentovaných autormi ako Da Costa, Béziau, Marcos a i.). Parakonzistentné logiky, ktoré patria do početnej skupiny neklasických logík, navodzujú problém adekvátnej podoby logiky a vzťahov medzi rozlične vymedzenými typmi logiky. Podobne, ako neeuklidovské geometrie modifikovali Euklidovu piatu axiómu o rovnobežkách, a presadili tým alternatívu klasickej euklidovskej geometrie, svetlo sveta uzreli aj logiky, ktoré nerešpektujú, resp. upravujú a reinterpretojú niektoré zákony klasickej logiky, v našom prípade zákon negovania sporu. Toto „uvoľnenie logických mravov“ môže napokon viesť až k názorom logického pluralizmu, ktorý popiera, že by jedna z logík (klasická alebo ktorá-

koľvek z neklasických) bola jediná adekvátne. Podoby logického pluralizmu môžu byť rôzne, ale pre všetky platí, že nemožno s konečnou platnosťou rozhodnúť, ktorá z logík je tá pravá. Podľa logického pluralizmu nemožno unifikovať oblasť poznania a priradiť jej iba jeden typ univerzálnej logiky. Naopak, každý typ diskurzu si vyžaduje iné logické nástroje. A diskurz zahŕňajúci nekonzistentnosť a paradoxálnosť si vyžaduje logický systém, ktorý sa s nimi dokáže vyrovnáť. Logika v konečnom dôsledku neponúka iba jeden nástroj, ale skôr celú sadu nástrojov, pričom každý z nich sa vzťahuje na špecifickú situáciu. V tomto zmysle ide o tzv. lokálny logický pluralizmus – neplatí totiž, že všetky alternatívne logické nástroje sa vzťahujú na všetky možné situácie, každý z nich je vo vzťahu k iným nástrojom lokálne viazaný, a zároveň exkluzívny, resp. prinajmenšom neexistuje logický systém, ktorý by bol využiteľný v akejkoľvek oblasti bádania; neexistuje žiadna logika s veľkým „L“.

Postoj G. Priestu sa líši od lokálneho logického pluralizmu a vyznačuje sa skôr logickým monizmom, ibaže namiesto „vývojom prekonanej“ klasickej logiky preferuje parakonzistentnú, v jeho prípade dialetheickú logiku. Tá podľa Priestu dokáže odstrániť, či skôr explikovať rôzne paradoxy, ktoré sprevádzajú (štandardné) budovanie logiky a matematiky. V takom prípade je síce klasická logika zahrnutá pod krídla parakonzistentnej (dialetheickej) logiky, ale môže sa vzťahovať iba na presne vymedzenú oblasť, ktorá sa vyznačuje konzistentnosťou, resp. neparadoxnosťou. Je vnorená do parakonzistentnej logiky a jej pôsobnosť, resp. funkcia, je obmedzená. Dialetheická logika veľmi elegantným spôsobom analyzuje antinómie a paradoxy. Tvrdenia zaťažené sporom alebo zdanlivo bezvýhodiskovou paradoxnosťou sú interpretované ako pravdivé nekonzistentnosti. V spojení s vhodnými pravidlami však nemusia v celku poznania narobiť škodu. Požiar sporu a triviality sa nerozšíri na celý konceptuálny priestor. V prípade Menónovho paradoxu teda ani nemusíme rozlíšiť špeciálne významy poznania, ktoré sú v ňom zahrnuté. Môžeme ho ponechať v unifikovanej významovej podobe. Problém je v tom, že práve hlbší prienik do oblasti analýzy poznania je tým, za čo tomuto paradoxu vďačíme azda najviac. Snaha o legitimizáciu paradoxov v ich doslovnej, hrubej forme môže v konečnom dôsledku tomuto smeru epistemologického skúmania prekážať.³

Záver. Ukázali sme, že sokratovské epistemické paradoxy, medzi ktorými špeciálne miesto zaujíma Menónov paradox, slúžia rôznym zámerom v závislosti od toho, ako ich uchopíme. Miera (ne)akceptácie paradoxov má za následok rôzne riešenia vo vzťahu k základom epistemológie a logiky. Nazdávam sa, že každé z riešení zvyrazňuje odlišnú stránku problematiky a že tieto riešenia si nemusia nevyhnutne konkurovať v ostrom konflikte. Platónske nativistické riešenie paradoxov, ktoré vyúsťuje do tvorby teórií poznávania, učenia a nadobúdania jazyka, preukázalo svoju silu ako explanačný princíp, aj keď celkom prirodzene čelí mnohým námietkam. Wittgensteinovský nový pohľad na tradičné princípy organizácie nášho poznania a uvažovania je výzvou na opätovné preskúmanie základov vied, logiku ani matematiku nevynímajúc. Kognitívne a logické systémy otvára-

³ Uplatnenie parakonzistentnej logiky sa neobmedzuje len na analýzu antinómií. Boli navrhnuté jej aplikácie v kontexte matematiky (rozbor Gödelovej teórie o neúplnosti aritmetiky), kvantovej mechaniky (rozbor Bohrovho princípu komplementarity), strojového myslenia, umelej inteligencie, počítačovej vedy, programovania, kybernetiky, informačných technológií, ako aj teórie databáz (keďže výskyt niekoľkých nekonzistentných dát by nemal znehodnotiť celý databázový systém).

júce zadné dvierka nekonzistenciám a paradoxom. V tomto zmysle predstavujú reakciu na wittgensteinovskú výzvu a ak dokážu potvrdzovať svoju úspešnosť a nebudú vznášať bizarné filozofické nároky, nič nebráni ich aplikácii. Rozvinutie a extrapolácia problematiky paradoxov spolu s celým radom príbuzných problémov (otázka sporu, povaha poznania a i.) do rôznych oblastí ľudského bádania ukazuje životaschopnosť a inšpiratívnosť filozofického skúmania.

LITERATÚRA

- [1] ALLEN, R. E.: The Socratic Paradox. In: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 21, No. 2, 1960, pp. 256 – 265.
- [2] BAMBROUGH, R.: Socratic Paradox. In: *The Philosophical Quarterly*, Vol. 10, No. 41, 1960, pp. 289 – 300.
- [3] BRADIE, M.: Polanyi on the Meno Paradox. In: *Philosophy of Science*, 41, 1974, p. 203.
- [4] DRESHER, B. E.: Meno's paradox and the acquisition of grammar. In: Ploch, S. (ed.): *Living on the Edge: 28 Papers in Honour of Jonathan Kaye* (Studies in Generative Grammar 62). Mouton – Berlin: De Gruyter 2003, pp. 7 – 27.
- [5] FODOR, J.: *The Language of Thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press 1975.
- [6] GLOCK, H.-J.: *Słownik Wittgensteinowski*. Warszawa: Spacja 2001.
- [7] HINDERER, D. E.: Socrates' practical reply to the learner's paradox in the Meno. In: *Michigan Academician*, June 22, 2002.
- [8] CHIHARA, Ch.: Wittgenstein's Analysis of the Paradoxes in His Lectures on the Foundations of Mathematics. In: *The Philosophical Review*, Vol. 86, No. 3, 1977, pp. 365 – 381.
- [9] KAYE, L. J.: The Languages of Thought. In: *Philosophy of Science*, 62, 1995, pp. 92 – 110.
- [10] KING, D.: Graham Priest and the Philosophy of the Paraconsistent. In: *Philosophy Today*, April 2007.
- [11] MITCHELL, M. T.: Michael Polanyi, Alasdair MacIntyre, and the role of tradition. In: *Humanitas*, Vol XIX, Nos 1. and 2, 2006, pp. 97 – 125.
- [12] PLATON: *Euthydémos. Menón*. Praha: OIKOYMENH 1994.
- [13] POCZOBUT, R.: *Spór o zasadę niesprzeczności*. Lublin: KUL 2000.
- [14] POLANYI, M.: *The Tacit Dimension*. Garden City, New York: D. Van Nostrand 1967.
- [15] PRIEST, G.: What is so Bad about Contradictions? In: *The Journal of Philosophy*, Vol. 95, No. 8, 1998, pp. 410 – 426.
- [16] QUINE, W. V. O.: The Ways of Paradox. In: *The Ways of Paradox and Other Essays*. Cambridge – London: Harvard University Press 1975, pp. 1 – 18.
- [17] NOZICK, R.: Socratic Puzzles. In: *Phronesis*, Vol. XL/2, 1994, pp. 143 – 155.
- [18] SHANON, B.: Meno – A Cognitive Psychological View. In: *The British Journal for the Philosophy of Science*, Vol. 35, No. 2, 1984, pp. 129 – 147.
- [19] SIMON, H. A.: Bradie on Polanyi on the Meno Paradox. In: *Philosophy of Science*, 43, No. 1, 1976, pp. 147 – 150.
- [20] SZYMANEK, K.: *Sztuka argumentacji. Słownik terminologiczny*. Warszawa: PWN 2001.
- [21] WITTGENSTEIN, L.: *Remarks on the Foundations of Mathematics*. Ed. by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell 1998.
- [22] *Wittgenstein's Lectures on the Foundations of Mathematics*. Cambridge 1939. Ed. by Cora Diamond. The Harvester Press 1976.

PhDr. Eugen Andreanský, PhD.
Inštitút filozofie a etiky FF PU
ul. 17. novembra 1
080 78 Prešov
SR
e-mail: andrean@unipo.sk